

БЪЛГАРСКАТА МЕМОАРНА ЛИТЕРАТУРА СЛЕД 1990 Г. ПРЕХОДЪТ ПРЕЗ СПОМЕНИТЕ НА ТОШО ТОШЕВ, ГЕОРГИ МИШЕВ, ЕВГЕНИЙ ДАЙНОВ

БИСТРА ВЕЛИЧКОВА

The Memoir Literature in Bulgaria after 1990. The Transition period through the Memories of Tosho Toshev, Georgi Mishev, Evgeniy Daynov

Bistra Velichkova

Резюме: Базирайки се на думите на Мамардашвили, че „смисълът на миналото се случва сега“, искаме да видим как съвременниците на времето след 1990 г. в България, времето на преход от социалистическа форма на управление към демократична, си спомнят периода, и как от позицията на настоящето интерпретират събитията от миналото. След изследване на издаваната българска мемоарна литература в периода 1990 г. – 2018 г., чрез изчерпателен списък, придобит от Кооперираната онлайн библиографска система и услуги – COBISS, избрахме трима автори на мемоари, чиито книги да анализираме в детайли. Изборът на авторите направихме чрез два критерия: 1) активното им участие в обществения и политическия живот на страната, както в първите години след 1990 г., така и до днес; 2) и тримата представят професии, свързани със словото. В настоящата разработка разглеждаме и анализираме мемоарните книги на журналиста и издател Тошо Тошев, писателя Георги Мишев и политолога Евгений Дайнов. Основната ни цел е да установим как те виждат и интерпретират времето след 1990 г. в своите мемоари.

Ключови думи: мемоар, памет, мемоари, преход, спомени

Abstract: Based on Mamardashvili's words that "the meaning of the past is happening in the present," we would like to investigate in what way the contemporaries of the period after 1990, period of transition from socialism to democracy, remember this

time, and how do they interpret the events of the past from the perspective of the present. After a research on the published Bulgarian memoir literature from the year of 1990 to the year of 2018, based on a detailed list from the Collaborated Online Bibliographic System and Services (COBISS), we have chosen three authors of memoirs, whose books we are going to analyze in details. We have chosen these authors by two criteria: 1) their active participation in the social and political life of the country, both in the first years after 1990, and until today; and 2) the three authors are representatives of professions which are connected in some way with the words and writing. In this paper we are going to analyze the memoirs of the journalist and publisher Tosho Toshev, the writer Georgi Mishev and the political scientist Evgeniy Dainov. Our main goal is to analyze how do they see and interpret the period after the 1990, in their memoirs.

Keywords: memoir, memory, transition, memories

Спомен и памет

Най-напред ще разгледаме теоретичните определения на понятията „спомен“ и „памет“. Дефинициите на изследователи, които активно работят и анализират тези понятия, ни помагат да разберем основата върху която се градят и създават мемоарите. Споменът осмисля миналото в настоящето. В „Изповеди“ Свети Августин казва, че миналото и бъдещето съществуват единствено като настояще, в което си спомняме или предсказваме и очакваме. Когато разказваме за минали събития, които действително са се случили, ние черпим информация от нашия спомен за тях в настоящето. Това не са действителните събития, защото те вече са минали. Това е реконструкция на тези събития чрез думи, базирани на паметта за тях. „Моето детство, което вече го няма, съществува в настоящия ми спомен за него“ (St. Augustine, 1998). По подобен начин разсъждава и Мамардашвили, който твърди, че „Смисълът на миналото се случва сега“. Той казва още, че може да се помни само онова, което не се е сбъднало, както и може да се забрави само онова, което не се е сбъднало (Цит. по Деянова, 2009: 29). „Именно за това“, казва изследователят, „трябва

да дадем възможност на миналото да се случи” (Цит. по Деянова, 2009: 32). **Споменът** за миналото в настоящето ни помага да го променяме, да го създаваме наново според начина, по който го интерпретираме в момента. Спомняйки си миналото, ние търсим смисъл в случилото се, или, както го изказва Мамардашвили: паметта е „машина за пораждаване на мисъл“ (Цит. по Деянова, 2009: 30). В момента на разказването обаче ние променяме миналото и го пречупваме през настоящата си интерпретация за събитията, случили се „някога”. От друга страна, Лиляна Деянова казва, че „интерпретацията е част от факта, факт и преживяване не са различни неща, преживяването е страна на факта и се конструира в момента на разказването“ (Деянова, 1994: 29).

Цветан Тодоров прави разграничение между „възстановяването на миналото“ и „понадгъшното му използване“ (Цит. по Деянова, 2009: 91). Той казва, че паметта не е противоположна на забравата, а е „между заличаването (забравата) и съхраняването, във взаимодействие между тях“ (Цит. по Деянова, 2009: 91). Морис Халбвакс разработва понятието **колективна памет** (Халбвакс, 1996: 5): обществото има т. нар. „колективна памет”, която зависи от социалната рамка, в която дадена група съществува в обществото. Затова, казва той, има не само индивидуална памет, но и групова, която живее извън отделния индивид. В същото време, паметта на един индивид, който си спомня миналото, е силно обвързана с груповото съзнание (Халбвакс, 1996: 7). Както отбелязва Тания Неделчева, колективната памет в разбирането на Халбвакс се различава от „колективно несъзнаваното“ на Карл Густав Юнг: докато за Юнг колективната памет е биологично унаследена и е неволна памет, за Халбвакс тя оживява в комуникативността и може да бъде наречена „социално конструктивистка”, тъй като поставя началото си от идеята за „миналото като социален конструкт, изграден от нуждата за смисъл в рамките на съответното настояще“ (Неделчева, 2010: 217). Халбвакс казва още, че способност да си спомнят имат само индивидите. Индивидите, обаче, са част от дадена група, от обществото. Именно затова ученият твърди, че паметта е колективна. Морис Халбвакс казва, че индивидите си спомнят в качеството си на членове на дадена група (Таушанова, 2012: 168) – индивидуалното спомняне е колективно. Споменът може да бъде нещо лично – индивидът си спомня, но паметта е колективна – групата си спомня. При нея може да има „обща долавяния и схващания на времето“ (Попова, 2001: 15).

Ян Асман казва, че „паметта е основата, която ни позволява да осъзнаем идентичността си едновременно на лично и на колективно ниво” (Assman, 2008: 109-118). Идентичността е свързана с времето. Човешкото Аз е „диахронна идентичност”, изградена от „нещата на времето”. Този синтез от време и идентичност се осъществява чрез паметта. Асман разграничава устна и писмена памет: устната памет, обхващаща около 70 години, той нарича **комуникативна памет** и **културна памет**. Богдан Богданов отбелязва, че двете памети „поддържат трайни спомени на колектива за едно абсолютно минало“, което се проявява като митология (Богданов, 2006: 1). Писмените текстове поставят нов тип отношение към миналото и настоящето – оформя се визия за миналото, в която „се прави разлика между по-далечни и по-близки времена, които влизат в сложни отношения с все по-ясно очертаващото се настояще“ (Богданов, 2006: 2). Снежана Попова казва, че „Сега е своеобразен „източник“ на събитията /разказите, „синхронизиращи“ индивидуалните съзнания“ (Попова, 2001: 15). По думите ѝ „Живяното и разказаното време са взаимодопълващи се модалности на човешкия опит“. Не само това, а като индивиди, разказващи миналото в настоящето, ние дори имаме очаквания към това „минало“ (Попова, 2001: 16), доизграждаме го, дослучаваме го в момента на разказване.

Спомените и паметта са основни източници при писането на автобиография и мемоар/мемоари. **Автобиографията** се фокусира върху живота на един индивид в определен исторически период, като проследява разказа за неговия живот и неговото лично виждане и взаимовръзка със света (Weintraub, 1982: 13). Автобиографията се определя като литературен жанр, който чрез разказ в ретроспекция описва живота на автора или конкретна, важна част от житейския му път. **Мемоарът/мемоарите** се концентрират по-малко върху личността на автора (Pascal, 1960) и обръщат повече внимание на хората, които са били част от неговия живот; залага се повече внимание на авторовите разсъждения за случилите се събития. Мемоарът/мемоарите разчитат много повече на колективната памет. В тях се разказва за събития, които са преживени и от други хора, по подобен начин, както са преживени от автора (колективната памет).

Българската мемоарна литература след 1990 г.

За изчерпателно разглеждане на българските мемоарни книги, които излизат в периода 1990 г. – 2018 г., използваме пълен списък на издаваните книги от **Кооперираната онлайн библиографска система и услуги – COBISS¹**. Във Виртуалната библиотека – България в COBISS, и по-конкретно в споделената библиографска база: COBISS.BG, зададохме търсене по ключова дума за съответния период. Проведохме търсенето според две ключови думи, които имат най-точно и пряко отношение към търсената от нас литература, а именно **ключовите думи „мемоар” и „спомени”**.

При проведеното разширено търсене по **ключова дума „мемоар”** за периода 1990-2018 г. броят намерени записи на публикуваните книги на български език е **1264**. При проведеното разширено търсене по **ключова дума „спомени”** за същия период броят намерени записи на публикуваните книги на български език е **3233**. Трябва да отбележим, че някои от книгите се припокриват в двете категории.

Вземайки под внимание проведеня анализ, трудно може да се каже, че определена тематика на мемоарните книги преобладава повече от друга. За нашето изследване са важни онези мемоарни книги, които разказват за конкретния исторически период и правят опит да осмислят времето след 1990 г. В този смисъл, няма да бъдат от значение спомените за личния живот на неизвестни хора и техните житейски борби, а по-скоро спомените на личности, участвали активно в обществено-политическия живот на България в съответния период.

След анализ на българските мемоарните книги, отпечатани след 1990 г., решихме да се спрем на мемоарните книги на три личности, избрани по **два критерия: 1)** активното им участие в обществения и политическия живот на страната, както в първите години след 1990 г., така и до днес, и **2)** и тримата представят професии, свързани със словото. Избрахме авторите с различни професионални позиции, обединени от словото, така че да се даде разнообразен поглед на историческия период и да се види как се разказва от различни

¹ Системата COBISS е проектирана през 1987 от Института за информационни науки (IZUM) в Марибор (Словения), създаден в бивша Югославия за разработване на библиотечни информационни системи. След обществените промени през 90-те години голяма част от страните в Югоизточна Европа приемат тази функция на IZUM, включително и България. През 2003 година е подписано Споразумение за установяване на мрежата COBISS.net и свободен обмен на библиографските записи, създадени в независимите библиотечно-информационни системи на участващите страни. (Платформа COBISS: <https://www.cobiss.net/bg/platforma-cobiss.htm>)

гледни точки за времето след 1990 г. Тримата мемоаристи, чиито книги ще разгледаме, са журналистът и издател – **Тошо Тошев**, писателят – **Георги Мишев** и политологът **Евгений Дайнов**. Основната ни цел е да анализираме как в своите мемоари те виждат, интерпретират и назовават времето след 1990 г., времето на преход към демокрация.

Преходът през спомените на Тошо Тошев, Георги Мишев, Евгений Дайнов

Журналистът **Тошо Тошев**, дългогодишен главен редактор на в. „Труд“, издава своите мемоари в три книги, под заглавия „Лъжата“: „Лъжата. Жан, Иван и другите“ – книга 1 („Труд“, 2003 г.); „Лъжата. Жан, Иван и Величеството“ – книга 2 („Труд“, 2004 г.); „Лъжата. Бойко, Георги и разни негодници“ – книга 3 („Стандарт“, 2011 г.).

Тошев се фокусира върху онези факти и реални случки след 1990-а година, които имат най-значимо влияние върху вътрешната политика на България – смяната на различни правителства и премиери – Луканов, Виденов и т.н. Тошев разказва предимно като персонаж, от първо лице. Той самият е главен герой на действието. Събитията, за които разказва, не следват хронологично и последователно според годините, в които са се случили, а често следват паметта на автора – кога и какво точно си спомня за даден момент или хора. Самият той представя себе си като човека, който ще каже истината за времето след 1990 г. Това е заложено и в оксиморонното заглавие на мемоарите – „Лъжата“: *„Надеждата ми е да съм казал нещо, което да ни помага по-точно да разберем откъде идва лъжата в днешния ни ден.“* (стр. 7, „Лъжата. Жан, Иван и другите“ – книга първа (2003 г.). Заглавието е оксиморон, тъй като Тошев претендира, че в мемоарите си ще каже истината за времето след 1990 г. в България. За да подчертае, че той ще каже истината, озаглавява книгата си „Лъжата“. Т.е. именно той ще ни разкрие кое е лъжа и кое не.

Прави впечатление, че когато разказва своите спомени за важни събития и срещи с политици и други известни общественици, Тошев сравнително рядко прави обобщения и анализи на случилото се. В повечето случаи описва подробно срещата, шрихира накратко впечатленията си от дадения човек, с когото се е срещал, описва разговора или го предава в диалог. **Начинът по който пише Тошо Тошев е репортерски.**

„След избирането на Желю за президент през лятото на 1990 г. пламна Партийния дом, а Луканов получи втори мандат за ново правителство. Изведнъж държавата заприлича на

полигон. Бомби бяха огромните мрачни тълпи, прелели по улиците. Всеки миг можеха да избухнат. Въпрос на въпросите бе ще има ли ново червено правителство. Третото за годината!” („Лъжата. Жан, Иван и другите” – книга първа (2003 г.), Тошо Тошев, с. 128)

Професионалната му работа във вестника неминуемо повлиява върху стила му и в мемоарните книги. Тошев предава своите спомени в журналистически стил. Бидейки централен образ на действието обаче, се създава усещането, че авторът винаги представя себе си в благоприятна светлина, изтъква индиректно своите професионални и човешки качества. След представяне на спомените си за времето на Прехода, Тошев сам заключава какво е за него този период: *„Демокрацията през тези тринайсет години у нас е като жадна за обич жена, на която мъжът ѝ не става. Не му става, не му стиска, а му се иска...”* („Лъжата. Жан, Иван и другите“ – книга първа (2003 г.), Тошо Тошев, с. 158).

За разлика от репортерския стил на Тошев, писателят **Георги Мишев** пише мемоарите си по-описателно и разказвателно, влагайки повече емоция. В мемоарната си книга „Мир на страха ни. Бележки под линия” („Хермес“, 2014 г.), Мишев изразява своето разочарование от неслучващите се демократични промени след 1990 г. Той ни занимава предимно със субективното преживяване на времето. Авторът прави това чрез писателски похвати, като предава емоциите от надеждите, стремежите на хората за промяна и накрая настъпилото разочарование.

„По време на гладната Луканова зима, изпращаха камионетки с провизии за своите депутати, поети и народни деятели на културата. Трудно бе да преодоляваме безпардонността, самонадеяността и нарцисизма, изблиците на примитивни чувства и нетолерантност, заради които Георги Марков бе напуснал бащиния си край, за да се превърне в скитник.“ („Мир на страха ни“ (2014 г.), Георги Мишев, с. 497).

В мемоара си Мишев представя множество примери за това как демократичните промени в страната не се случват, както повечето хора са очаквали. И при Мишев се забелязва игра със заглавието на книгата – „Мир на страха ни”, което е препратка към известната фраза – „Мир на праха му/им”. Т.е. за Мишев страхът вече е погребан, не съществува. Може да се интерпретира по различни начини – страхът от промяната, страхът от бъдещето... След неслучилите се промени, българинът вече не го е страх от нищо. Подобно на Тошев, и Мишев залага основната си идея на мемоара още в самото заглавие. Авторът остава

непримирим и разочарован в своите спомени за Прехода. За него Преходът е време, в което не се случва преминаването от една форма на управление към друга. Преходът си остава нарицателно за време на хаос, в което ценностите са объркани, бившите комунисти продължават да управляват и да не позволяват демокрацията да се случи, докато народът емигрира и се опитва да оцелее навън. Ако можем да обобщим в едно изречение какво е времето след 90-те години за писателя Георги Мишев, можем да го цитираме: преходът е **„посткомунизъм, епохата на ментето, на фарса и безкултурието, на посредствеността, наречена „чалга“.** („Мир на страха ни. Бележки под линия“, Георги Мишев, с. 470).

Политологът Евгений Дайнов в мемоарите си също изразява разочарованието си от неслучващите се демократични промени. Той пише своите мемоари в три тома: „Записки по революцията. В България и другаде (1962 – 1989). Том 1“ („Милениум“, 2014 г.), „Началото на Прехода. Записки по революцията. 1989-1996 г. Том 2“ („Милениум“, 2015 г.), „Записки по революцията (1997-2017). Том 3“ („Ера“, 2017 г.). И при него наблюдаваме игра със заглавието, което напомня заглавието на известната творба на Захари Стоянов „Записки по българските въстания“. Т.е. заглавието на книгата на Дайнов внушава, че той ще представи записките си за важно историческо събитие, сравнимо с въстанията за свобода от османско иго по времето на Захари Стоянов.

Евгений Дайнов описва преживяното и видяното в годините след 1990 г. от своята лична гледна точка. Подробно описва промените, които настъпват в държавата, смяната на правителствата и управляващите. В мемоарите си поставя себе си като основен персонаж и централно действащо лице. Книгата е изключително фокусирана върху неговата личност и представянето ѝ в героична светлина на революционер, който активно участва в демократичните промени на страната. Авторът използва изключително много популистски език на говорене, заявява своята позиция на базата на общоприети твърдения за това кое е правилно. Той самият казва, че говори от позицията на народа, от позицията на „прашинка на революцията“. В книгата си Дайнов представя себе си като интелектуалец-бунтар, който е „неудобен“ и преследван от комунистическия режим и старото управление. Въпреки че е странно как някой може да бъде преследван от режим, който на практика е паднал и вече не съществува след 1990 г. На страница 178 на том 2, Дайнов разказва за срещата си с

американския финансист Джордж Сорос, на която отива, според неговите думи, като небрежен хипар-революционер, но бърза да представи и интелектуалната си принадлежност:

„За да престане да се притеснява от бунтарския ми външен вид, си позволих да се издам, че освен уличник, съм и преподавател по политология в СУ. “ („Началото на Прехода. Записки по революцията (1989 – 1996) “, с. 178)

През мемоарните книги на Дайнов се прокрадва стремежът на автора да представи себе си като героичен образ, който активно е участвал в промените след 1990 г. На много места обаче в книгите му се срещат противоречия. За Евгений Дайнов времето след 1990 г. е време на **революция „тук на улицата“, където е фронтовата линия, на която „щяха да се сблъскат армиите на революцията и контрареволюцията – не на пресконференции...“.** („Началото на Прехода. Записки по революцията (1989 – 1996) “, Евгений Дайнов, с. 68.)

В обобщение можем да кажем, че в мемоарите на тримата автори, които разгледахме – Тошо Тошев, Георги Мишев, Евгений Дайнов, забелязваме потвърждение на думите на Лиляна Деянова, че „интерпретацията е част от факта“. Авторите си спомнят времето на Прехода, като преплитат фактите със своите тълкувания за тях. Разказвайки своите мемоари, те дослучват миналото, разказват го заедно с добавена стойност от гледната точка на настоящия момент. Забелязва се общ поглед и при тримата за времето след 1990 г. в България. И тримата автори, без връзка с техните професии и позиции, изразяват разочарованието си от случващите се промени или по-скоро демократичните промени, които не успяват да се случат. И тримата представят своето недоволство и критика към продължилото управление на комунистическата власт след 1990-та година, от бедния живот на хората, от липсата на свобода и високото ниво на емиграция. И при тримата автори наблюдаваме едни и същи основни ключови събития от времето след 1990 г., за които разказват в книгите си: 1) Първите демократични избори за Велико народно събрание – 10 юни 1990 г., 2) Виденовата зима – 1997 г., 3) Емиграцията и др.

Изводи

Накрая можем да направим два основни извода: **1) Мемоарите, които разгледахме, са повече разкази за себе си и за автора във времето.** Спомените за събитията са накъсани със случки, които могат да бъдат фактологични, но въпреки това преживяването остава водещо. И в трите случая има самоизмисляне, повече или по-малко контролирано. И при тримата фигурата на автора е поставена в центъра и е основно действащо лице. **2) Второто заключение, което можем да направим е, че в мемоарите на тримата автори личи силното влияние на професионалния стил на писане – журналистически, писателски и стилът на политолога, който е по-скоро популистки, отколкото политически.**

При тримата мемоаристи, които разгледахме, периодът на преход към демокрация, след 1990 г. в България, е представен в идентична светлина – време на промени и трудни опити за навлизането на демокрацията като форма на управление. И тримата автори изразяват разочарованието си от неслучващите се демократични промени и от задържането на комунистическата власт в страната. Всеки един от тримата мемоаристи назовава периода след 1990 г. по различен начин. Тошо Тошев го нарича, както е наричан в медиите – „преход“. Георги Мишев го определя като „посткомунизъм“. За Евгений Дайнов това е време на „революция“. И при тримата наблюдаваме авторови хипотези, че ако комунистическата власт реално си е отишла след 1990 г., тогава промените към демокрация са щели да се случат. Вследствие на неслучващите се промени, времето след 1990 г. и от тримата е определяно като време на хаос, на объркани ценности, безпътица, на преходен период към демокрация, която не се случва, както е очаквано.

В крайна сметка, можем да заключим, че чрез различните стилове на изказ при тримата мемоаристи, идентичната светлина, в която е представено времето след 1990 г., придобива индивидуален характер и виждаме периода през три различни гледни точки, белязани от спецификите на словото на журналиста, на писателя и на политолога.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

БОГДАНОВ, Богдан (2006). Памет и идентичност или за субекта на припомнянето. *Памет, идентичност, съзнание. Текстове от интердисциплинарния семинар „Науката – разбирана и правена“*. София: НБУ. <http://bogdanbogdanov.net/pdf/30.pdf>

ДЕЯНОВА, Лиляна (2009). *Очертания на мълчанието. Историческа социология на колективната памет*. София: ИК „Нова Хуманитаристика“.

- ДЕЯНОВА**, Лиляна (1994). Социологията като фотоувеличение. *Български фолклор*, № 6. София: Марин Дринов.
- НЕДЕЛЧЕВА**, Таня (2010). Културната памет. *Многообразие в единството*, 2010, №2.
- ПОПОВА**, Снежана (2001). *Социално време и медиен разказ. 1989 – 2000*. София: ЛИК.
- ТАУШАНОВА**, Ирена (2012). Колективната памет и ролята на индивида. *Хуманитаристика*. <https://nauka.bg/2013/52/Kolektivnata-pamet-i-rolqta-na-individa-2012.pdf>
- ТОДОРОВ**, Цветан (1998). *На чужда земя*. София: Отворено общество.
- St. AUGUSTINE**. *The Confessions*. Book 11, Chapter 20, Heading 26. Bibliothèque de la Pléiade, Paris: 1998. <http://www.ourladywarriors.org/saints/augcon10.htm>
- ERLL**, Astrid, **NÜNNING**, Ansgar (2008). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin, New York: 2008. http://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/1774/1/Assmann_Communicative_and_cultural_memory_2008.pdf
- GIBB**, Peter (2017). *The Difference Between Memoir and Autobiography*. <https://www.petergibb.org/difference-memoir-autobiography/>
- SCHWALM**, Helga (2014). *Autobiography. The living handbook of narratology*. <http://www.lhn.uni-hamburg.de>, <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/autobiography>

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- ДАЙНОВ**, Евгений (2015). Началото на прехода. Т. 2. Записки по революцията: 1989 – 1996. София: ИК Millenium.
- МИШЕВ**, Георги (2014). Мир на страха ни. Бележки под линия. София: ИК Хермес.
- ТОШЕВ**, Тошо (2003). Лъжата. Жан, Иван и другите, книга 1. София: ИК Труд.
- ТОШЕВ**, Тошо (2004). Лъжата. Жан, Иван и Величеството, книга 2. София: ИК Труд.
- ТОШЕВ**, Тошо (2011). Лъжата. Бойко, Георги и разни негодници, книга 3. София: Стандарт.
- Кооперирана онлайн библиографска система и услуги – COBISS**
<https://www.cobiss.net/bg/platforma-cobiss.htm>